

УДК 821.161.2-1Шевченко:325.8:17.023.32(=161.2)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.33.08>

Анна Гудима, канд. філол. наук, асист.
ORCID: 0000-0003-2081-0791
e-mail: hudyma_anna@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ШЕВЧЕНКОВА КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНИ НА ТЛІ ВИКЛИКІВ НАЦІОНАЛЬНОГО БУТТЯ ДОБИ

Розглядається концепція України Т. Шевченка у двох аспектах: як верховної цінності та втілення національної ідеї – в контексті національного буття доби та викликів, які стояли перед українством. Головним із них була загроза перетворення на малоросів. На кінець XVIII ст. імперії фактично вдалося поглинути Україну та позбавити українців свого самоствердження через політику денационалізації та русифікації. Ефективним засобом денационалізації, впровадженої імперією щодо українців, було позбавлення їх свого імені, адже серед атрибутів нації саме назва є первинним.

У літературі першої половини XIX ст. (до Т. Шевченка), ознаменованої потужним національним рухом, не було протистояння Росії (в розвідці найменування "росія", "російська імперія" принципово вживаємо з малої літери. – А. Г.). Тогочасна українська інтелігенція засвоїла концепт домінування Росії над Україною. Кажучи про поетову концепцію України, ми звернули увагу на відмінність бачення України, зведеної до фольклору та минувшини, у добі та Т. Шевченком. Імперському нарративу щодо колоніального становища України він протиставляє спершу поезію про козацьку звитягу та визвольні змагання, показує реальний стан занепаду підімперської України, потому розвінчує центральний міф, виворочений імперською ідеологією, що істотно впливає на свідомість українців, начебто їхньої єдності з москалями – через особу Б. Хмельницького та, відповідно, подію Переяславської ради (вперше в "Розритій могилі"), а невдовзі пише безжальну антиколонізаторську, антицаристську лірику ("Сон (комедія)", "Кавказ" та ін.). Цим Т. Шевченко здійснює переворот в українській суспільній думці, випереджаючи свій час.

Т. Шевченко надає темі України нових смислів. Його поезія давала відповіді на найважливіші виклики національного буття: брала участь у творенні національного буття за допомогою слова, відкривала автентичне Я українців, формувала націю як духовну спільноту, протистояла імперській культурі. Т. Шевченко утверджував саму ідею України як самостійного суб'єкта і підносить її до рівня верховної цінності. Доля рідної України, як показує Т. Шевченко, неспівмірно переважає в парадигмі всіх можливих інтересів.

Ключові слова: поезія Т. Шевченка, Україна, національна ідентичність, національне буття, малоросійство, імперська культура.

Вступ. Маючи на меті дослідити Шевченкову концепцію України на тлі викликів національного буття доби, до розкриття порушеної теми підходимо з декількох напрямків: насамперед звертаємося до питання розвитку національної самосвідомості в XVII–XVIII ст.; вдаємося до загальної характеристики доби кінця XVIII – першої половини XIX ст.; торкаємося питання формування національної ідентичності в періоді першої половини XIX ст. і далі, у зв'язку з внеском Т. Шевченка у цей процес, зупиняємося на його особній ролі в тій добі, зокрема в осмисленні ним теми України; звертаємося до багатьох поетичних творів Т. Шевченка, у яких виявлені нові важливі для доби смисли в прочитанні теми.

Предметом дослідження є стан національної ідентичності у XVIII – першій половині XIX ст., її криза, зокрема серед української інтелігенції, у першій половині XIX ст., у зв'язку з провадженням імперією політикою денационалізації та русифікації, та Шевченкова концепція України як відповідь на ці виклики національного буття.

Відтак, **об'єктом дослідження** стає історична доба кінця XVIII – першої половини XIX ст., літературний процес того часу в його стосунку до теми України, поезії Т. Шевченка.

Історія дослідження питання. Наша праця стосується питання вивчення Шевченкового дискурсу України – теми, у зв'язку з її важливістю, широко осмислюваної шевченкознавчою спільнотою. Тож, не маючи змоги охопити весь обсяг праць, згадаємо основні в сучасній добі: Ю. Барабаша [1], І. Дзюби [2], О. Забужко [3], П. Іванишина [5], Ю. Луцького [6], О. Сліпушко [9], В. Шевчука [17]. Мабуть, найважливішою в цьому руслі є праця Ю. Барабаша "Тарас Шевченко: імператив України", автор якої осмислює "дискурс України, поетову історіософську та націософську концепцію України" [1, с. 4] "комплексно й у різних ракурсах", розглядає Україну як "ключову, парадигмальну для Шевченкової свідомості, його поетичної уяви категорію, сенсову і структурно-художню домінанту всієї творчості" [1, с. 3].

Ю. Барабаш пропонує як діахронічний аналіз теми України, наголошуючи на з часом її "ускладненості в Шевченка-митця і мисленика, на багатоступеневості постання Шевченкової України – еволюційному процесі" [1, с. 8], так і синхронічний: можливість прочитання тексту України в різних контекстах ("політичному, історично-культурному, соціо- та націософському...") [1, с. 36]. О. Забужко Шевченкову концепцію України представляє у формі міфу України, що включає "метаісторичну" та ідеальну Україну, бінарною опозицією якої є імперія. "Саме в лоні Шевченкового міфа, – відзначає дослідниця, – відбулося зародження того, що можемо з повним правом визначити як українську національну ідею" [3, с. 105]. Важливою складовою Шевченкової філософії української ідеї, оформленої як міф, вчена вбачає "концепцію національного гріха, котрий перетворює історичне буття провинного народу на різновид земної покути" (виділення О. З.) [3, с. 125], намагається довести, що козацька слава є сумнівною, ба більше – підвладною злу, "необхідним" злом [3, с. 141], звідси й своєрідна оцінка історичного шляху народу. Своєю чергою, П. Іванишин розглядає Україну як буття і фундаментальний екзистенціал у Шевченковій поезії, послуговуючись герменевтичним інструментарієм. Поезія Т. Шевченка, наголошує дослідник, є насамперед глибоко національною, являючи саме національне буття. У ній "художньо протиставляється Україна як спустошений (колоніальний, буттепокинаний) і неспустошений (національно-органічний, самобутній) часопростори" [5, с. 235–236]. Історіософську проблематику у зв'язку з темою України осмислюють І. Дзюба [2], О. Сліпушко [9], В. Шевчук [17].

Щодо проблеми формування національної ідентичності на літературному матеріалі важливим джерелом є праця Ю. Луцького [6], що виходить за межі літературознавства і "є спробою зупинитися на ключовій проблемі інтелектуальної історії України, зокрема в її протиставленні Росії" [17], що тепер як ніколи на часі.

Методологія дослідження. Застосовуємо аналітичний, культурно-історичний, компаративний методи дослідження.

Виклад матеріалу. Тема України в Шевченковій творчості, порівняно з його попередниками та сучасниками-романтиками, набуває особливої глибини, особливого наповнення і піднесення. Достатньо звернутися до монографії В. Осиповського "Україна в російському письменстві", у якій, згідно з коментарями автора щодо літературної продукції першої половини XIX ст. – як української, так і російської – імперського літературного дискурсу загалом, дотичної до теми України, можемо відзначити декілька моментів: тема України назагал "приваблювала до себе увагу... естетикою свого життя, красою своїх пісень" [7, с. 24]; активно засвоювалися сюжети з української історії: водночас – що стосується київської старовини – майже винятково російськими авторами, тоді як про історичну долю України в XVI–XVII ст. писали переважно українці в ключі поетичних та історичних традицій; що стосується життя України у XVIII–XIX ст., то її, обернуту "в глушину" [7, с. 315], звично змальовували в комічному ключі: "...пародія" зробилася в українському письменстві за одну з найулюбленіших форм творчості" [7, с. 315]. А проте, літератори відзначали національний характер українців, а також подекуди вказували на відмінності між Україною та росією. Прикметно, 1831 р. відомий історик, товариш Т. Шевченка М. Маркевич у передмові до своєї збірки "Українські мелодії", як відзначає В. Осиповський, "бідкається... на те, що Україну забуто й «у нас немає ще нічого порядно-написаного про Малоросію»" [7, с. 268].

У суміжному питанні, відгукуючись на наявний стан речей у письменстві щодо сприйняття української літературної продукції російськими критиками, Т. Шевченко відзначає специфічний підхід цієї російської критики, спрямований на заохочення творення і поширення низькопробної літератури, на загальмування її розвитку: "Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чеську, сербську або хоч і нашу? Бо і ми таки, слава Богу, не німці! Не розібрали. Чом? Тим, що не тямлять. Наша книжка як попадеться у їх руки, то вони аж репетують та хвалять те, що найпоганше" [14, с. 207].

Для самого Т. Шевченка Україна є верховною цінністю: цим поняттям для нього "означено найвищу духовну і моральну вартість" [1, с. 3], Україна також є втіленням національної ідеї [1, с. 5]. Саме на цих двох моментах ми і маємо намір зупинитися в розвідці. Задля порівняння, якщо автори розглядуваної доби назагал виявляють інтерес до української тематики, до її неповторної культури та козацької доби, – у так би мовити етнографічно-культурницькому ключі, то Т. Шевченко, зокрема, пише таке: "За неї (Україну) душу погублю" ("Сон (Гори мої високі)") [16, с. 40].

Для розуміння викликів національного буття доби Т. Шевченка зробимо невеликий історичний екскурс. Національна революція 1648–1676 рр. [11] знаменна тим, що в її ході постала Українська козацька держава, була сформована державна ідея, що відіграло важливу роль у розвитку національної самосвідомості народу [11, с. 169–170]. Серед найбільших її провідників-достоїнників варто назвати Б. Хмельницького і П. Дорошенка. Попри зятятий спротив останнього всяким намаганням узурпації України московщиною, національна революція зазнала поразки. Розшматована Україна опиняється у складі московщини, Речі Посполитої та Турецької Порту.

Після Полтавської поразки внаслідок страшних репресій московитів проти українців державотворчі процеси на Лівобережній Україні, підпорядкованій московщині, зникають. Унаслідок постійних наступів царату на українську автономію, свавілля російських властей, загрози власного становища назагал "козаки й старшини продемонстрували цілковиту відсутність політичної волі в справі відстоювання автономних прав Гетьманщини" [11, с. 272]. Оборонцями державної ідеї впродовж XVIII ст. виступала незначна частина козацької верхівки, як-от П. Полуботок, К. Гордієнко, П. Орлик.

Упродовж XVIII ст. росія реалізує тривалий у часі, проте успішний для неї курс на поглинання України: "остаточну ліквідацію автономії України й повне обрусіння краю" [11, с. 293], – важливими кроками за реалізацію ліквідація гетьманату (1764), знищення Запорізької Січі (1775), запровадження кріпацтва (1783), – курс, вивершений централізаторськими реформами Катерини II.

У Правобережній Україні, підпорядкованій Речі Посполитій, визвольна боротьба українців, що виливалася повстанським рухом, востаннє вибухнула повстанням Коліївщини 1768–1769 рр., що "продемонструвало стійкість традицій боротьби народу за реалізацію (хоча б в обмеженій формі) державної ідеї" [11, с. 263]. (В інтерпретації Т. Шевченка стан України (настання спокою і затишшя) по гайдамаччині: "...Жито зеленіє: / Не чуть плачу, ні гармати..." [15, с. 190]; "Все замовкло" [15, с. 190], – є неприродним, невластивим для неї станом покори, запереченням самого життя: "...Україна навіки, / Навіки заснула" [15, с. 189]). Після другого поділу Польщі 1793 р. Правобережжя відійшло до російської імперії.

Російські колонізатори намагалися позбавити українців свого самоствердження. Проводилася політика денационалізації і русифікації, що «розмивали» підвалини національної свідомості українців, створювали страшну небезпеку відмови ними від своєї етнічної самобутності й перетворення в складову (неповноцінну) частину російської нації – малоросів" [11, с. 278]. Потужним засобом русифікації була православна церква після підпорядкування Київської митрополії московській патріархії (1686), з амвонів якої проповідувалася "російська шовіністична ідея «єдиної Русі»" [11, с. 302]. Впроваджена російська система освіти поруч із церквою своєю метою мала перетворення українців на покірних імперії, прищеплення їм вірності імперії.

Місцеві еліти, обравши не відстоювання гідного становища України у складі імперії, а власний добробут, фактично перестали бути репрезентантами української ідентичності. Ними залишалася українське селянство, "разом із близькими до нього верствами – залишковою місцевою виборною адміністрацією, "низовими" церковними службами, частиною дрібної шляхти" [2, с. 79], як носій на той час основної ознаки національної ідентичності ("принаймні стихійної" [2, с. 79]) – української мови. Українські землі були роздані російським та іншим іноземним колонізаторам.

Ефективним засобом денационалізації, впроваджуваної імперією щодо українців, було позбавлення їх свого імені / назви, адже серед атрибутів нації саме назва є первинним [10, с. 24]. Оскільки "Україна" сприймалася як назва козацької держави, насаджувалася інша – "Малоросія". Водночас малося на увазі не географічне розташування, а вдавалися до принизливих семантичних маніпуляцій – начебто українці є "малими росіянами", порівняно з "великими росіянами". Ба більше – навіть назва "Малоросія" не задовольняла колонізаторів, тож впроваджувалася ще й інша – що

жодною мірою не відображала навіть натяку на особистість цієї землі – безвідносна до України – Юго-Западный край.

Починаючи з 1667 р., здійснювався наступ на українську культуру: заборонялося українське книгодрукування (наприклад, згідно з синодальним наказом 1775 р.), спалювалися книгозбірні (наприклад, 1780 р. – одна з найбагатших – Києво-Могилянської академії), впроваджувалася цензура тощо.

На початку XIX ст., за висловом Ю. Луцького, "дух «малоросійства» панував неподільно" [6, с. 26]. У літературі не було проявів протистояння росії [6, с. 25]. Для української інтелігенції "концепція домінування росії над Україною залишалася непорушною до 1830-х рр., і тільки у 1840-ві рр. Шевченко виразно сформулював протилежне бачення цієї проблеми" [6, с. 18]. Для неї (цієї інтелігенції) Україна мислилася російською провінцією, хоча як у свідомості інтелігенції (варто згадати хоч би "Історію Русів"), так і народних мас зберігалася пам'ять про героїчну боротьбу та існування держави. Однак, "власне-українська історія" сприймалася як така, що "скінчилася», вичерпалася – принаймні у формах політичної активності" [3, с. 107].

Початок XIX ст. ознаменований національним рухом: численною появою фольклорних збірників – як свідчення культурної особистості України – та історичних праць, у яких, зокрема, ішлося про самостійність політичного розвитку України в давнину. Під впливом поширення романтизму – зокрема через захоплення фольклором – здійснюється самоідентифікація українців. Ю. Луцький наголошує: "ранні історичні та фольклористичні дослідження в Україні були першими виразними проявами національної свідомості новочасного українства", понад це – "вони заклали міцний підмурівок цієї свідомості" [6, с. 49]. Така інтелектуальна діяльність і продукція ще не викликала застерезень з боку влади, адже "ще не кидала ніякого виклику установленому порядку речей у державі. Усе ще можна було любити "царя і отечество" й заодно забавлятися пошуками в українській історії та збираннями народних пісень" [6, с. 49]. Так само і українське письменство початку XIX ст. – 1830-х рр. "повністю вкладалося в межі «офіційної народності», слов'янофільства, тогочасної літературної мови й місцевого патріотизму. ... Українські інтелектуали все ще дивилися на російську імперію, як на сім'ю народів, у якій українські аспірації цілком можуть бути заспокоєні. На той час ці інтелектуали не висували перед собою цілей, що не могли б реалізуватися за існуючих умов" [6, с. 84].

За словами І. Дзюби, "вони були людьми свого часу... і не спроможні вийти за межі цього часу, випередити його – як це зміг Шевченко" [2, с. 89].

Водночас не можна недооцінювати значення національного культурного відродження, що стало тривким підмурівком для подальшого розвитку української літератури зокрема – у новому, уже заданому Т. Шевченком векторі. Адже "саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, «хто ми такі» в сучасному світі" [10, с. 27]. Значною мірою духовне, особистісне становлення Т. Шевченка відбулося завдяки українським інтелектуалам попередніх десятиріч, петербурзькому українському осередку, об'єднаному довкола Є. Гребінки.

Т. Шевченко творив у часі зростання імперської свідомості, що супроводжувалося воєнними перемогами імперії та збільшенням її престижу. Натомість імперському нарративу щодо колоніального становища України, начебто природного для неї, він протиставляє спершу

поезію про козацьку звитягу і визвольні змагання, показує реальний стан занепаду підімперської України, тому розвінчує центральний міф, витворений імперською ідеологією, що істотно впливав на свідомість українців, начебто їхньої єдності з москалями – через особу Б. Хмельницького та, відповідно, подію Переяславської ради (вперше в "Розритій могилі"), а невдовзі пише безжальну антиколонізаторську, антицаристську лірику ("Сон (У всякого своя доля)", "Кавказ" та ін). Важливо, Україна в Шевченкових поезіях постає винятково в антиномічних відношеннях щодо московщини і ніколи в конструктивних. У зв'язку з цим Ю. Луцький говорить про "цілу революцію в українській суспільній думці" [6, с. 184] – через відкидання Т. Шевченком постулатів про "нероздільність Великої та Малої Росії і лояльність до російського царя, як найвищий обов'язок українців" [6, с. 183–184]. Своєю чергою, О. Забужко наголошує, що в Т. Шевченка "всі без винятку соціальні інституції імперії, від монарха (бо монарх – саме інституція, а не особа) до війська, церкви і навіть школи, розцінюються як «злочинаючі»" [3, с. 47]. А І. Дзюба постає Т. Шевченка у стосунках до імперської держави окреслює так: "поет супроти імперії", таким чином виявляючи і його опозиційність до імперії, і виклик їй (найперше слід згадати поему "Сон (У всякого своя доля)" як один із "найгостріших і найразючіших викривальних творів супроти тиранії" [6, с. 176]), і його особистість у цьому.

Т. Шевченко береться розмовляти власним голосом, і не у вузькому радіусі імперського зволення, а виражати голос нації, не виснаженої, не виголошеної на силу, а з потугою, яку забезпечував історичний шлях українців. Щодо тієї ролі, яку відіграло Шевченкове письменство, резонує теза Е. Томпсон: "Література є дуже важливим будівельним блоком і водночас засобом вираження національної ідентичності" [12, с. 32].

Тоді як для багатьох питань про майбутнє української літератури здавалося безперспективним, Т. Шевченко свідомо береться до творення української літератури, продовження праці своїх знаних попередників, прагне послужити національному відродженню в Україні. "Жодного з сучасників Шевченка, – наголошує Ю. Луцький, – не сповнювали такого роду емоції" [6, с. 160]. Для більшості з них письменництво було не ідейною справою, а приємною розвагою. Натомість Т. Шевченко говорить про потребу служіння та прославлення України, праці заради України. Особливо прикметними є думки митця, висловлені з приводу популяризації його проекту "Живописна Україна" (1844) щодо мети, яку він переслідував: "Я, как член ее великого семейства, служу ей, ежели не на существенную пользу, то, по крайней мере на славу имени Украины" (курсив – наш) [13, с. 29]. Або ж у передмові до нездійсненого видання "Кобзаря" (1847), у якій висловлює переконаність у необхідності незалежного розвитку української літератури, закінчуючи свої міркування таким чином: "...братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте разумно, во ім'я матері нашої України безталанної" (курсив – наш) [14, с. 208].

Перш ніж зупинитися на окремих моментах Шевченкової концепції України, усе ж належить окреслити загальне. Слідом за Ю. Барабашем, відзначимо, що у своїй вибудові концепції України Т. Шевченко йшов "до якнайповнішої правди образу" [1, с. 10]. Його Україна поєднує і героїчне, славне, і різні "деформації ідеального образу" [1, с. 10], як виявом і власного менталітету, так і зумовлені жорстокою історією до України. (І тут вагоме місце посідає хвороба малоросійства, вперше діагностована Т. Шевченком [1, с. 13]). Для прикладу, у

посланні "І мертвим, і живим...", адресованому нації, Т. Шевченко малює образ поневоленої, знесиленої, занедбаної України миколаївського періоду, чії діти, розколоті всередині нації, тяжко уярмлені і, відповідно, морально zdegradovanі (адже неволя негативно впливає на моральний стан народу), – але поруч із таким реальним образом України-"великої руїни" існує інший – екзистенційний – "раю" [1, с. 348], "чистої, широкої, волюної землі" [15, с. 349], також славної України козацьчини: "«У нас воля виростала, / Дніпром умивалась, / У голови гори слала, / Степом укривалась!» / Кров'ю вона умивалась..." [15, с. 351], – звитяжний історичний шлях якої, проте, вивершений національною катастрофою: "Доборолась Україна / До самого краю. / Гірше ляха свої діти / Її розпинають" [15, с. 352]. Однак, на переконання Т. Шевченка, такий етап національного буття є перехідним, а національні помилки і гріхи мають бути виправлені, національні хвороби, як-от малоросійство, – заліковані. Звідси і його віра у відродження державної України і заклик до своїх земляків: "Полюбите щирим серцем..." (послання "І мертвим, і живим...") [15, с. 348].

Т. Шевченко першим, наголошує Ю. Барабаш, "провів чітку розділову лінію поміж такими категоріями, як «Україна» і «Малоросія»" [1, с. 13], започаткувавши дискурс національної самокритики. О. Забужко говорить про Шевченкову війну "України з Малоросією", що "стала, по суті, своєрідним літературним аналогом Французької революції, ознаменувачи прихід модерної, національної свідомості на зміну давній становій, із супровідною перебудовою цілої ієрархії вартостей..." [3, с. 79].

Е.-Д. Сміт, досліджуючи питання національної ідентичності, вирізняє дві моделі нації: громадянсько-територіальну (західну), для якої найсуттєвіший елемент становлять юридичні й політичні права, і етнічно-генеалогічну (незахідну), визначальною рисою якої є "наголос на спільності походження й рідної культури" [10, с. 21]. Із притаманними їм шляхами формування націй. У цьому процесі на Заході рушієм виступала держава. Натомість у вертикальних спільнотах (до яких можна зарахувати й українську) ця роль належала інтелігенції. Їхніми зусиллями, зазначає Е.-Д. Сміт, вироблялося "нове спільне самовизначення і нові спільні цілі, що мали б своїм наслідком мобілізацію раніше пасивних спільнот" [10, с. 73] "на формування нації навколо нової народноісторичної культури, наново відкритої інтелігентами" [10, с. 74]. В українському контексті, однак, як уже вказувалося, увага інтелігенції концентрувалася довкола питання культурної ідентичності (національного характеру) українців, тоді як про політичну ідентичність як необхідну складову національної ідентичності не йшлося. І лише Т. Шевченко взявся "утверджувати або навіть творити національну ідентичність" [5, с. 102] українців – як культурну і політичну спільноту.

Його поезія давала відповіді на найважливіші виклики національного буття: брала участь у "«становленні» національного буття за допомогою слова" [5, с. 65], відкривала автентичне Я українців, формувала націю як духовну спільноту, протистояла імперській культурі.

Заради відкриття автентичного Я українців поет докладав багатьох зусиль для прищеплення "справжньої національної волі, щоб усі члени нації були справді вільні від чужих ідеалів та звичаїв, які спроможні порушити й зупинити їхній розвиток, а також розвиток спільноти загалом" [10, с. 87], "започатковуючи новітній тип світогляду і мислення українця" [5, с. 104]. І його ідея України в заданих координатах концентрує національну ідею. Так, постульована поетом сила націона-

льного духу, наявність національної волі (політичної зокрема), навіть як спогад, усвідомлення українців самостійним індивідом "з власним дольовим приділом" [3, с. 21] – як підмурівок концепції України – дозволили О. Сліпушко вести мову про Духовну державу Т. Шевченка [9, с. 15].

Невід'ємною якістю митця є його унікальна перейнятість Україною [6, с. 178], відданість, вроджений духовний зв'язок з Україною і зі своїм народом, почуття безумовної любові до своєї батьківщини, пронесене впродовж усього життя. І, коли завдяки своєму таланту, праці і щасливому випадку Т. Шевченко здобуває визнання в Петербурзі, його, немов магнітом, притягує до себе Україна; і на засланні – образ України є його провідною зорею. "О доле моя! Моя країно!" – немов акумулює цю ідею поет у вірші "А. О. Козачковському" [16, с. 60]. Якщо покликанням Т. Шевченка була поезія, то його долею була Україна, про яку – всі його думи, поезія і турбота (творчість митця надає безліч матеріалу для відповідного аналізу). На засланні надія повернення в Україну давала йому сили жити і знести всі тягари неволі. Прикметно, що аргумент побачити Україну як підстава до продовження невольницького життя – за лічені кроки від спокуси це життя припинити – переважає релігійний аргумент: не погубити своєї душі:

Жить не хочеться на світі, / А сам мусиш жити. / Мушу, мушу, а для чого? / Щоб не губить душу? / Не варт вона того жалю. / Ось для чого мушу / Жити на світі, волочити / В неволі кайдани! / Може, ще я подивлюся / На мою Україну... ("Лічу в неволі дні і ночі...") [16, с. 208–209].

(П. Іванишин говорить про "національну «ціліючість Батьківщини»" [5, с. 242] у Т. Шевченка.) Навіть і тоді, коли приходили вагання, і можливість повернення в Україну здавалася примарною, він хоча й по смертно, "вже з неба", прагнув поєднатися з Україною, нехай через споглядання її.

Зупинимось дещо детальніше на питанні взаємин поета з Богом у зв'язку з його дискурсом України. Як глибоко релігійна людина Т. Шевченко провадив своє життя перед Богом; як людина, свідомо своєї відповідальності за національне буття, він ставить український інтерес вище за власний (що є для нього цілком природним) навіть у питанні своїх стосунків із Богом, – приватний вимір узалежнений від національного порядку речей. Коли Т. Шевченко, певний своєї неминучої смерті, писав "Як умру, то поховайте...", він переймався не власною по смертною долею, а підпорядковував її долі своєї батьківщини: тільки після її визволення для нього бачиться можливим його власне спасіння: "Як понесе з України / У синєє море / Кров ворожу... отойді я / І лани, і гори – / Все покину, і долину / До самого Бога / Молються... а до того / Я не знаю Бога" [15, с. 371].

Подібні думки, – висловлені за інших обставин, також екстремальних, – на засланні, однак не пов'язані з передчуттям близької кончини, – знаходимо в поезії "Сон (Гори мої високі)": "Я так люблю / Мою Україну убогу, / Що проклену святого Бога, / За неї душу погублю" [16, с. 40].

Щодо цих сповідальних рядків Ю. Барабаш писав: "Не знаю – принаймні не пригадую – в поезії, і то не лишень українській, рядків, де б синівську любов до матері-землі було виражено з такою силою, так просто і так... страшно, адже подумаймо лишень: ці слова виголошені людиною глибоко релігійною..." [1, с. 22].

А проте, поетові релігійні почуття, сплетені з темою України – у більш "звичному форматі" – також неабиякої сили і глибини: "...Любіться, брати мої, / Україну любіть, / І за неї, безталанну, / Господа моліть" ("Згадайте, братія

моя..." [16, с. 11]; "Свою Україну любіть, / Любіть її... Во время люте, / В остатню тяжкую минуту / За неї Господа моліть" ("Чи ми ще зйдемося знову?") [16, с. 20].

Неодноразово прожитий Т. Шевченком біль розлуки з Україною і, відтак, розуміння верховної цінності України в його власному житті – виходить поза межі особистого: Україна є найвищою життєвою метою українства, заміни якій в усьому світі не знайти, щастя-талану поза якою не існує. Вона, стверджує поет, становить смислоутворювальне начало для українства. "І все то, все в Україні!.." [16, с. 42] – висловлене пережиття Т. Шевченком у поемі "Сон (Гори мої високі)" підтверджується його свідомою творчою – назагал працею – і життєвою націленістю на Україну, самоприсвятою Україні, джерелом якої була невчепна любов до рідного краю.

Його позиція – постійного співвіднесення себе з Україною, окреслена, зокрема рядками поєми "Сон (У всякого своя доля)": "Я до тебе літатиму / З хмари на розмову. / На розмову тихо-сумну, / На раду з тобою... / Порадимось, посумуєм..." [15, с. 267]. Завдяки подібному співвіднесенню себе з Україною, почуттю глибокого зв'язку з нею, цілковитому співпереживанню її неволі, що набуває активного вияву, українці, як демонструє Т. Шевченко, творили майбутнє своєї землі, її долю в козацьку добу. На сторінках поєми "Тарасова ніч" з'являється багато імен українських провідників, що віддали життя заради порятунку своєї землі: Наливайка, Павлюги і турбота про долю якої служить мотивом до згуртування навколо себе козацького брата Тарасом Трясилою у протистоянні з поляками. У поєми "Гайдамаки", як і в попередньому творі, повстанці гуртуються на поклик рідної землі на національно-визвольну боротьбу: "На гвалт України / Орли налетіли..." [15, с. 148] тощо. На противагу – неможливість приносити діяльну користь батьківщині, згідно з Т. Шевченком, породжує страждання ("Тризна", "Чернець"). Відданість Україні, присвята її свого життя – ідеали – що їх сповнена українська історія. А проте, не лише "про ратний, військовий" героїзм минувшини говорить поет, а відчуває нестачу і потребу "героїзму за мирної історичної доби в житті народу" [4, с. 438]. Зокрема і сучасне Т. Шевченкові становище цілковито уявленої України, на його переконання, спонукає не до послуху чи безпорадного плачу, а до усвідомлення неприродності цього стану з огляду на здобутки предків і, зрештою, до спротиву ("Як умру, то поховайте", "І виріс я на чужині..." та ін.). Ідеться про чин, про турботу, що має виявлятися в дії на користь України.

Тож Т. Шевченко мислить Україну смислоутворювальним началом для українства та верховною цінністю (усвідомленою ним такою навіть у контексті взаємин із Богом). У лоні його концепції України міститься національна ідея як дороговказ для повнокровного життя українців, що можливе за умови політичного самовизначення – набуття справжньої національної волі. Натомість за його відсутності українська культурна ідентичність, тривіалізована в імперії, набуває деформованого вияву – малоросійського ґатунку.

Висновки. Предметом нашого дослідження стала одна із граней теми України, що, погоджуємося з Ю. Барабашем, є фундаментальною в Шевченковій творчості. Ведучи мову про поєтову концепцію України, ми звернули увагу на відмінність бачення України, зведеної до фольклору та минувшини, її призначення загалом у добі та Т. Шевченком.

Культурне відродження в Україні першої половини XIX ст., значення якого недооцінювалося в імперії, ста-

ло важливим чинником пробудження національної свідомості. Саме в художній літературі відбувалася битва за українську державність. Виняткову роль при цьому відіграв Т. Шевченко, надавши темі України нових смислів, порівняно зі своїми попередниками і сучасниками, що звично надавали цій темі або розважального характеру, змальовуючи колоритні традиції, людські типи, або ж, ностальгічно звертаючись до козацької минувшини та її здобутків, залишали це історії, засвоївши ідею нероздільності України та імперії. Натомість Т. Шевченко утверджував саму ідею України як самостійного суб'єкта. І тут важливим є його розуміння стосунків України з імперією, – на переконання Т. Шевченка, за визначенням шкідливих, пов'язуючи занепад України з імперським чинником. Його поезія давала відповіді на найважливіші виклики національного буття: брала участь у «становленні» національного буття за допомогою слова" [5, с. 65], відкривала автентичне Я українців, формувала націю як духовну спільноту, протистояла імперській культурі.

Т. Шевченкові здається немислимим не любити Україну; це почуття є потужним струменем його поезій. І його – почуття безумовної любові до України – поет прагнув прищепити українцям. Зокрема й підносячи ідею України до рівня верховної цінності: доля рідної України, як показує Т. Шевченко, прагнучи водночас донести цю думку землякам, неспівмірно переважає у парадигмі всіх можливих інтересів. І потребує діяльної турботи про неї, понад це – служіння. Звідси віддати за Україну і душу і тіло у сприйнятті Т. Шевченка було природним, що мало місце в козацьку добу (і відображене в поетичних творах "Тарасова ніч", "Гайдамаки", "Буває, в неволі іноді згадаю..." тощо), і що своїм життям доводить поет. Адже, з одного боку, його заслання (необмежене часовими рамками) фактично було розтягнуто в часі смертю, підставу якої він добре усвідомлював: "Я за неї (Україну) гину" ("Лічу в неволі дні і ночі") [16, с. 209]. А з другого боку, він у розмові з Богом, постулюючи: душа – вторинне, первинне – Україна, назагал "жертвує" своєю душею в ім'я України.

Список використаних джерел

1. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й національно-софська парадигма / Ю. Барабаш. – Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2004. – 181 с.
2. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – 2-ге вид., доопрац. / І. Дзюба. – Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 718 с.
3. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – 3-тє вид. / О. Забужко. – Київ: Факт, 2006. – 148 с. (Сер. "Висока полиця").
4. Задорожна Л. М. Героїчне як філософське поняття у творчості Т. Шевченка / Л. М. Задорожна // Л. М. Задорожна. Історія української літератури кінця XVIII – 60-х років XIX століття: підручник. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Київ: Київський університет, 2008. – С. 433–442.
5. Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко: монографія / П. Іванишин. – Київ: Академвидав, 2008. – 392 с. (Серія "Монограф").
6. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком / Ю. Луцький. – Київ: Час, 1998. – 256 с. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://kobzar.ua/item/show/245>
7. Осиповський В. Україна в російському письменстві. Частина I (1801–1850 pp.) / В. Осиповський // Збірник історико-філологічного відділу № 58. – Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1928. – 459 с.
8. Пахаренко В. І. Незабгнений апостол / В. І. Пахаренко. – Черкаси: БРАМА-ІСУЕП, 1999. – 296 с.
9. Сліпущко О. Духовна держава Тараса Шевченка / О. Сліпущко. – Київ: Київський університет, 2013. – 128 с.
10. Сміт Е.-Д. Національна ідентичність / Е.-Д. Сміт. – Київ: Основи, 1994. – 224 с.
11. Смолій В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – Київ: Альтернативи, 1997. – 367 с. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/SmStUkrDerzh_1997/SmStUkrDerzh_1997.pdf
12. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Е. М. Томпсон. – Київ: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2006. – 368 с. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Thompson_Ewa/Trubadury_imperii/

13. Шевченко Т. Листи / Т. Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. / Редкол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наук. думка, 2003. – Т. 6. – С. 29.
14. Шевченко Т. [Передмова до нездійсненого видання "Кобзаря"] / Т. Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. / Редкол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наук. думка, 2003. – Т. 5. – С. 207–209.
15. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Шевченко / Редкол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наук. думка, 2003. – Т. 1. – 784 с.
16. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Шевченко. / Редкол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наук. думка, 2003. – Т. 2. – 784 с.
17. Шевчук В. О. "Personae verbum" (Слово іпостасне) : Розмисел / В. О. Шевчук. – Київ : Твім-інтер, 2001. – 264 с.

References

- Barabash, Yu. (2004). Taras Shevchenko : imperativ Ukrainy. Istorio- y natsiosofska paradyhma. [Taras Shevchenko: the imperative of Ukraine. Historical and nationalist paradigm]. Kyiv : Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", pp. 48–80. (In Ukr.).
- Dziuba, I. (2008). Taras Shevchenko. Zhyttia i tvorchist [Taras Shevchenko. The Life and the Creativity]. 2-he vyd., dooprats. Kyiv : Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 718 p. (In Ukr.).
- Zabuzhko, O. (2006). Shevchenkov mif Ukrainy. Sproba filosofskoho analizu [Shevchenko's myth of Ukraine. The attempt of philosophical analysis]. 3-tie vyd. Kyiv : Fakt, 148 p. (Ser. "Vysoka polystsia") (In Ukr.).
- Zadorozhna, L. M. (2008). Heroichne yak filosofske poniattia u tvorchosti T. Shevchenka [The heroic as a philosophical concept in Shevchenko's creative work]. *Zadorozhna L. M. Istoriia ukrainskoi literatury kintsia XVIII – 60-ty rokiv XIX stolittia : pidruchnyk – The history of Ukrainian literature of the end of the XVIIIth – 60s of the XIXth century*. 2-he vyd., pererob. ta dop. Kyiv : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskiy universytet", pp. 433–442. (In Ukr.).
- Ivanyshyn, P. V. (2008). Natsionalnyi sposib rozuminnia v poezii T. Shevchenka, Ye. Malaniuka, L. Kostenko : monohrafiia [The national way of understanding in the poetry of T. Shevchenko, E. Malanyuk, L. Kostenko]. Kyiv : Akademyvdav, 392 p. (Serii "Monohraf") (In Ukr.).

- Lutskiy, Yu. (1998). Mizh Hoholem i Shevchenkom [Between Gogol and Shevchenko]. Kyiv : Vydavnytstvo "Chas", 256 p. (In Ukr.).
- Ospovyskiy, V. (1928). Ukraina v rosiiskomu pysmenstvi. Chastyna I (1801–1850 rr.) [Ukraine in Russian literature. Part 1 (1801–1850)]. Zbirnyk istorychno-filolohichnoho viddil'u № 58. Kyiv : Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk, 459 p. (In Ukr.).
- Pakharenko, V. I. (1999). Nezbahnenyi apostol [The incomprehensible apostle]. Cherkasy : BRAMA-ISUEP, 296 p. (In Ukr.).
- Slipushko, O. (2013). Dukhovna derzhava Tarasa Shevchenka [The spiritual state of Taras Shevchenko]. Kyiv : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskiy universytet", 128 p. (In Ukr.).
- Smit, E.-D. (1994). Natsionalna identychnist [The national identity] / Per. z anhli. P. Tarashchuka. Kyiv : Osnovy, 224 p. (In Ukr.).
- Smolii, V., Stepankov, V. (1997). Ukrainska derzhavna ideia XVII–XVIII stolit: problemy formuvannya, evoliutsii, realizatsii [Ukrainian state idea of the XVII–XVIII centuries : problems of formation, evolution, realization] Kyiv : Alternatyvy, 367 p. http://history.org.ua/LiberUA/SmStUkrDerzh_1997/SmStUkrDerzh_1997.pdf (In Ukr.).
- Tompson, Eva M. (2006). Trubadury imperii: Rosiiska literatura i kolonializm [Imperial knowledge. Russian Literature and Colonialism.] / Per. z anhli. M. Korchynskoi. Kyiv : Vyd-vo Solomii Pavlychko "Osnovy", 368 p. (In Ukr.).
- Shevchenko, T. (2003). Lysty [The letters]. *Shevchenko T. Zibrannia tvoriv : U 6 t. / redkol. M. H. Zhulynskiy (holova) ta in. T. 6*. Kyiv : Naukova dumka, p. 29. (In Ukr.).
- Shevchenko, T. (2003). Peredмова до nezdiisnenoho vydannia "Kobzaria" [The preface to the unrealized edition of "Kobzar"]. *Shevchenko T. Zibrannia tvoriv : U 6 t. / redkol. M. H. Zhulynskiy (holova) ta in. T. 5*. Kyiv : Naukova dumka, pp. 207–209. (In Ukr.).
- Shevchenko, T. (2003). Povne zibrannia tvoriv u 6 t. T. 1: Poeziia 1837–1847 [The complete collection of works in six volumes. Vol. 1 : Poetry of 1837–1847]. Kyiv : Naukova dumka, 784 p. (In Ukr.).
- Shevchenko, T. (2003). Povne zibrannia tvoriv u 6 t. T. 2 : Poeziia 1847–1861 [The complete collection of works in six volumes. Vol. 2 : Poetry of 1847–1861]. Kyiv : Naukova dumka, 784 p. (In Ukr.).
- Shevchuk, V. O. (2001). "Personae verbum" (Slovo ipostasne) : Rozmysel ["Personae verbum" (The hypostatic word)]. Kyiv : Tvim-inter, 2001, 264 p.

Надійшла до редколегії 15.11.22

Anna Hudyma, PhD (Philol.), Assist.

ORCID: 0000-0003-2081-0791

e-mail: hudyma_anna@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SHEVCHENKO'S CONCEPT OF UKRAINE AGAINST THE BACKGROUND OF THE CHALLENGES OF THE NATIONAL EXISTENCE OF HIS PERIOD

The research examines T. Shevchenko's concept of Ukraine in two aspects: as a supreme value and the embodiment of the national idea – in the context of the national existence of his period and the challenges that faced Ukrainianism. The main one of them was the threat of transformation into an integral part of the Russian nation (inferior part) – the Malorussians. At the end of the 18th century the empire actually managed to absorb Ukraine and deprive Ukrainians of their self-assertion, through the policy of denationalization and Russification. Depriving Ukrainians of their name was an effective means of denationalization implemented by the empire, because among the attributes of the nation, the name itself is primary.

The literature of the first half of the 19th century (prior to T. Shevchenko), marked by a powerful national movement, had no manifestations of opposition to Russia. The Ukrainian intelligentsia of that time mastered the concept of Russia's dominance over Ukraine. While talking about the poetic concept of Ukraine, we drew attention to the difference between the vision of Ukraine, reduced to folklore and the past events of that period, and the vision of T. Shevchenko. He contrasts the imperial narrative about the colonial situation of Ukraine with the poetry about the Cossack victory and the liberation struggle. T. Shevchenko shows the real state of the decline of the empire-ruled Ukraine. He debunks the central myth created by the imperial ideology, which significantly influenced the consciousness of Ukrainians. This myth states that the unity with Muscovites has been achieved through the person of B. Khmelnytskyi and, accordingly, in the subtext, via the event of the Pereyaslav Agreement. For the first time such thoughts of T. Shevchenko were set out in "The Unearthed Grave" and a little bit later in his merciless anti-colonialist, anti-tsarist lyrics "Night Dream (Comedy)", "Caucasus", etc.). By doing so, T. Shevchenko makes a revolution in Ukrainian public opinion, being ahead of his time.

T. Shevchenko gave new meanings to the topic of Ukraine. His poetry gave answers to the most important challenges of national existence: it participated in the formation of national existence with the help of words; discovered the authentic self-identity of Ukrainians' formed the nation as a spiritual community; opposed the imperial culture. T. Shevchenko affirmed the very idea of Ukraine as an independent subject. He raised the idea of Ukraine to the level of supreme value. The fate of native Ukraine, as T. Shevchenko shows, disproportionately prevails in the paradigm of all possible interests.

Keywords: T. Shevchenko's poetry, Ukraine, national identity, national existence, malorosiystvo, imperial culture.